

“МАЪОРИФУН НАСАБ” - ТАРИХИЙ НАСР НАМУНАСИ

Рашид Зоҳидов

филология фанлари доктори (DSc), ТДТАУ профессори

ARTICLE INFO.

Калит сўзлар: “Маорифун насаб”, Бобожон Санойи, Ҳасанмурод кушбеги, тарихнавислик, тарихий наср, дoston, таркибий структура, мажоз.

Аннотация

Тошкент давлат шарқшунослик университетида бажарилаётган “Европа фондларида сақланаётган, Ўзбекистонда мавжуд бўлмаган туркий қўлёзмаларнинг маълумотлар базасини ва “Yevroturcologica.uz” электрон платформасини яратиш” инновацион лойиҳаси доирасида тайёрланган ушбу мақолада XIX-XX аср боши Хива адабий муҳитининг йирик вакилларида Бобожон Санойининг Берлин давлат кутубхонасида сақланаётган “Маъорифун насаб” (“Насабни таниш”) номли қўлёзманинг тарихий наср ривожигаги ўрни, қўлёзманинг таркибий тузилиши, шунингдек, таъдил ва таҳрир жараёнида кузатишлар ҳақида илк маълумотлар берилган.

<http://www.gospodarkainnowacje.pl/> © 2023 LWAB.

Кириш. Ҳар бир халқнинг ўзлигини белгиловчи миллий маданият тушунчаси халқаро сатҳда мисли қўрилмаган тарзда глобаллашаётган бир замонда асосий эътиборни халқнинг ўзига хослигини сақлаб қолишга қаратиш тарихий ўзлигига эга ва бу эгалликни таниган ҳар бир миллат учун энг ишончли йўл ҳисобланади. Айни ҳақиқат тўғри анлангани учун ҳам бугун дунё фондларида сочилиб ётган қадимий ёзма манбаларимизга жиддий эътибор қаратиляпти, соҳа олимларини шу мақсад йўлида жипслашишга ундаляпти, токи ўзбек халқи ўзининг шонли тарихи билан ўзлигини сақлаган ҳолда жаҳон ҳамжимиятида ўзининг муносиб ўрнига эга бўлсин. Шу маънода, Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлиги томонидан эълон қилинган Давлат илмий-техника дастурлари доирасида бажарилиши мўлжалланган “Европа фондларида сақланаётган, Ўзбекистонда мавжуд бўлмаган туркий қўлёзмаларнинг маълумотлар базасини ва “Yevroturcologica.uz” электрон платформасини яратиш” мавзусидаги инновацион лойиҳа асосида XIX-XX аср боши Хива адабий муҳитининг йирик вакилларида Бобожон Санойининг Берлин давлат кутубхонасида¹ ягона нусхада сақланаётган “Маъорифун насаб” (“Насабни таниш”) номли дастхат нусха қўлёзманинг фотонусхаси Ватанимизга олиб келинди.

XIX аср иккинчи ярми Хива хонлигининг муҳим ва мураккаб бир даври ҳақида жонли маълумот берувчи “Маъорифун насаб” қўлёзманинг таъдили давр тарихини ўрганувчи мутахассислар учун ва албатта – манбашунос, матншунос, адабиётшунос, тилшунос олимлар учун ниҳоятда зарур тадқиқот манбаидир. Асарнинг тарихий манба сифатидаги қиймати шундаки, муаллиф ўзи тасвирлаётган воқеликка яқин замонда яшаган, балки қайсидир даражада бу тарихда иштирок этган. Кўзи билан кўрган манзараларни чизиш, энг камида, воқеликка гувоҳ бўлган кишидан

¹ Staatsbibliothek zu Berlin.

эшитиб уни коғозга тушириш ҳаққоний тарихнависликни белгиловчи омиллардан биридир. Қўлёзмада “Равзатус сафо”, “Таворихи анбиё”, “Низомут таворих”, “Ҳукамо тарихи”, “Шажараи Саид Муқимхоний”, “Тазкиратуш шуаро”, “Мирсодул ибод”, “Зафарнома” каби кўплаб манбаларга мурожаат қилинганки, манбашунослар учун “Маъорифун насаб” асарининг бу манбалар билан боғлиқ жиҳатларини комплекс ўрганиш тарихий ва адабий манбашунослик учун бой назарий ва амалий натижаларни бериши мумкин.

XIX асрнинг олтишинчи йилларида шахсан вазир Ҳасанмурод кушбеги Бобожон Санойига бир тарихий асар ёзиш таклифини қилади ва бу масъулиятли ишни унга топширади. Табиийки, муайян давр ҳақида тарихий асар ёзиш ҳар кимнинг қўлидан келмайди ва бу жиддий вазифа ҳар кимга ҳам топширилавермайди. Муаллиф асарнинг кириш қисмида китобнинг ёзилиш сабабини шундай баён қилади: “Аммо бу фақир ҳақирим, бебизоъату бесаранжом, визарот паноҳ, нажобат дастгоҳ вазири аъзам ва дастури акрам аъно Ҳасанмурод кушбегининг маҳзи иноятларидин ҳазрати олийжоҳи адолатпаноҳнинг Нуруллабой мавзёидаги тоза бино масжидлариға имом эрдим, то бир кун визарот умурининг уқда кушоси, адолат русумининг доноси, яъни беки мазкур эҳсони мавфур бирла банда... (*шу ўринда матн ўчиб кетган*)... қилиб юборибдурларким, Хоразм мамоликида хонлиғ афсари бирла сарафроз бўлгон ва фармораволиғ ва комронлиғ аврангида мумтоз бўлгон Қўнғирот подшоҳларининг аҳволлари ва таворихлари ҳар нечаким, зарринқалам фузалолар ва мушкинрақам шуаролар хомаи балоғат шиъор ва фасоҳат кирдорларин тақрир ва таҳрир топибдур. Лекин кўб-кўб иборатда фасоҳат ва балоғат изҳор этиб, сўзга татвил ва такмил бериб ҳикоятини эл фаҳмидин узоқ қилибдурлар. Ондоғким, бу замон аҳлининг зехнлари ул маъонийлар диққатидин қосир ва ожиздур. Ул сабабдин сан бир тарих жамъ этгилким, сўзи мўъжаз ва ўзи мухтасар бўлсун. Ул тариқадаким, замон аҳлининг ҳушлари етушгудек, балким авом аҳли тушгудек (*яъни, тушунгудек*) нусха ёзгил, токим сандин ва бизлардин ёдгор бўлсун. Ва қолгон авлоду аҳфод ва тамоми хешу ақраболаримизға аслу насабларимиз собит ва пойдор бўлсун. Чун бу фақир Мулло Бобожон ибн Худойбердибек манқит Эшбуға қабиласидин, маъно аҳли эшиқларининг гадойи, ал-мутахаллас бис Санойи гаффараллоҳу таоло зунубаҳима ва саттараллоҳу таоло уюбаҳимаға бу баҳжатасар хабар етушгандин сўнгра ўзимни муаррих жамоълариға мунхарит этиб, асҳоби каҳф итларидек оларнинг излариға ияришиб, бу таворихни жамъ этмакка машғул бўлдим...”

Эътибор берилса, ушбу келтирилган парчада Бобожон Санойининг инсон сифатида нақадар хушхулқ, адиб сифатида анчайин етук малакага эга, муаррих сифатида қанчалик ростгўйлиги намоён бўлади. Хулқининг гўзаллигига далил - тарихни битишдек улуғ ишга киришар экан, буюк амални бажараётганидан фахрланиб, ўзини бу юксакликка ҳақдор санаган оҳангда сўз бошламади. Балки, аксинча ўзини фақир ҳақир, бебизоъат, яъни маънавий бисоти камлиги, ички ҳолати бесаранжом, яъни тартиб билан йўлга солинмаганини айтиб, аслида бундай улуғ ишга лойиқ эмаслигини эътироф этиш билан мавзунини очди. Бундай камтарлик Шарқ маданиятида юксак одоб-ахлоқнинг белгиси сифатида қадрланади. Айни камтарлик изҳоридан сўнг жумла маъноси тамоман ўзгариб, Ҳасанмурод кушбеги шахси *визарот паноҳ* – “вазирлик паноҳи”, *нажобат дастгоҳ* – “олижаноб иқтидор эгаси”, *вазири аъзам* – “бош вазир”, *дастури акрам* – “тузуклари ҳурматга лойиқ”, *маҳзи иноят* – “асл эътибор”, *олийжоҳи адолатпаноҳ* – “улуғ мартабали, адолатпарвар”, *визарот умурининг уқда кушоси* – “вазирлик ишларидаги тугунларни ечувчи”, *адолат русумининг доноси* – “адолат қоидаларини билувчи”, *эҳсони мавфур* – “эҳсонни тўлиб тошган” каби қатор ижобий сифатлар билан зикр қилинапти. Агар Ҳасанмурод кушбегига ёғилаётган бу мақтовлар сабабини фақат унинг мансаб эгаси эканига боғлаб қўйилса, Бобожон Санойининг адиблик салоҳияти камситилган, балки муаллиф ҳаққига хиёнат бўлиб қолади. Чунки бу ўринда Ҳасанмурод кушбегининг улуғланишига сабаб бўлган бирламчи омил унинг “вазири аъзам”лиги эмас, балки “Маорифун насаб”дек мўътабар китобнинг ташаббускори, битилаётган асарнинг дунёга келишига сабабчи шахс эканлигидир. Бобожон Санойининг ҳолат тақозо қилган шу хусусиятни англаши унинг балоғат ва фасоҳат илмида етук адиб эканига ҳам

далил бўлади. Негаки, қадим – Пайғамбарлар давридан тортиб, то замонасигача бўлган тарихни битишдек масъулиятли ишнинг бажарувчиси бўлгани ҳолда Санойий жараёни ўз шахси атрофида айлантормасдан, ишга сабабчи бўлган инсонни олд сафга чиқариш билан акс эттирди. Бу эса муаллифнинг тарих битишдек жиддий вазифани ҳар нарсадан улуғ санаганини, айти пайтда муаллифнинг бу улуғ ишга муносиблигини кўрсатади.

Бобожон Санойининг адиблик малакасига далолат қиладиган яна бир жиҳат жумла ва улардаги ифодаларнинг гўзал саъж санъати асосига қурилганидир: *визарот паноҳ – нажобат дастгоҳ; вазири аъзам – дастури акрам; уқда кушоси – адолат русумининг доноси; беки мазкур – эҳсон мавфур; афсари бирла сарафроз – комронлиг аврангида мумтоз; зарринқалам фузалолар – мушкинрақам шуаролар; хомаи балогат шиъор – фасоҳат кирдор; ҳушлари етушгудек – авом аҳли тушгудек; ёдгор бўлсун – собит ва пойдор бўлсун; маъно аҳли эшикларининг гадоийи – ал-мутахаллас бис Санойи.*

“Маорифун насаб” асари структураси ва таркиби. Китоб анъанавий ҳамд ва солавот билан бошланиб, кейин китобнинг ёзилиш сабаблари баён этилган. “Муқаддима”да айтилишича, китоб беш мустақил боб ва хотимадан таркиб топган. Биринчи бобда Одам алайҳиссаломдан то Нух алайҳиссаломгача бўлган пайғамбарлар тарихи зикр қилинган. Иккинчи боб баёни Нух алайҳиссаломнинг ўғли Ёфас алайҳиссаломдан бошланиб, Кўнғирот уруғининг тарқалишигача давом этган ҳамда мўғул подшоҳларининг тарихи келтирилган. Учинчи бобда Қурлос авлодидан подшоҳлик қилган шахсларнинг мартабалари изоҳланган. Тўртинчи боб Элтузархоннинг ота-боболари тарихига бағишланган ва охириги бешинчи бобда Элтузархоннинг туғилганидан то Бобожон Санойий яшаган давргача Хива, Хоразм салтанатида рўй берган воқеалар тарихи ёритилган. Китобнинг хотима қисмида муаллиф валий зотлар, уламолар, бек-амирлар, донишманд ҳақимлар, шоирлару фозиллар ҳаёти билан боғлиқ ажойибу ғаройиб ҳикоятларни жамлашни ният қилган, аммо бу қисм биз табдил қилган қўлёзмада мавжуд эмас.

Қўлёзмада акс этган мавзулар қизил сиёҳ билан ажратилган бўлиб, матннинг табдили вариантида улар алоҳида мавзу сифатида сарлавҳага олиб чиқилди. Бешта боб жами 70 та мавзунини ўз ичига олиб, мавзуларнинг боблар бўйича нисбати қуйидагича:

Боб рақами	I	II	III	IV	V
Мавзулар сони	10	13	6	10	31

Боблар бўйича мавзулар сонидеги фарқларни матн контекстида қўлланган “достон” тушунчаси орқали изоҳлаш мумкин. Аввалги бобда 10 та мавзудан тўрттаси, иккинчи бобда 13 та мавзудан олтитаси, учинчи бобда 6 та мавзудан биттаси, тўртинчи бобда 10 та мавзудан саккизтаси, бешинчи бобда 31 та мавзудан йигирма биттаси “достон” тушунчаси англатган баъзи хусусиятларни ўзида *мажозан* акс эттирган. “Мажозан” дейишимизга сабаб асар контекстида ифодаланган бу тушунча адабиётшунослигимизда “достон” терминига берилган таърифга ҳақиқий маънода мос эмас. Достон туркий халқлар оғзаки ижодидаги эпик жанр. Халқ оғзаки ижодидаги достонлар воқеабанд сюжет асосига қурилган йирик ҳажмли асарлар бўлиб, унинг матни мусиқа жўрлигида ижро қилинган. Мумтоз адабиётдаги достонлар эса аруз вазнида маснавий йўлида ёзилган бўлиб, аксарияти яхлит воқеа асосидаги сюжетга қурилган. Шунингдек, сюжети изчил ва яхлит бўлмаган достонлар ҳам мавжуд. Улар турли ижтимоий-маънавий, ахлоқий-таълимий масалалардан баҳс юритувчи лиро-эпик характердаги фалсафий-таълимий ёки дидактик асарлардир. Юқорида айтганимиздек, “Маъорифун насаб”да қўлланган “достон” тушунчаси мажозий маънода бўлиб, унда реал тарихий воқелик адабий услубда тирик драматик композициялар орқали баён этилган.

Хулоса. Тарихий воқеаларни қаламга олар экан, муаллифдан тил воситаларини маҳорат билан қўллаш олиш, нутқнинг экспрессивлигини таъминлай билиш қобилияти талаб қилинади. Шунинг учун ҳам тарихнавислик илмий ва бадиий жиҳатдан лаёқатли, моҳир шахсларга топширилган. Айти ёндашув сабабли адабиётшуносликда “тарихий наср” деган жанр пайдо бўлган. Бундай

ёдгорликлар жаҳон адабиётшунослигига доир манбаларда *тарихнавислик* (историография, historiographies) ёки *тарихий наср* (историческая проза, historic prose) каби истилоҳлар билан юритилади². Адабиётшунос, манбашунос олим Ш.Нафасов тарихий хотиралар, солномалар ва ҳужжатларнинг тикланишига бўлган эҳтиёжни бадий тарихий насрнинг шаклланишидаги муҳим омил сифатида санаган.³ Бобожон Санойининг “Маъорифун насаб” асарининг дунёга келиши ҳам шу эҳтиёж самарасидир. Чунки XIX аср иккинчи ярмидан то XX аср бошигача бўлган Хива хонлиги тарихи ижтимоий-сиёсий воқеаларга бой давр эди. Асарда акс этган ҳодисалар тарихи кўпроқ жангу жадаллар билан боғлиқ бўлса-да, бу ҳаракат жараёни хонлик тарихида ўз мавеига эга бўлган шахсларнинг ўзаро инсоний муносабатларини, қайсидир масалада адоватлашиб, яна қайсидир масалада ўзаро келишганларини ва шу тарзда ҳар бир томон ўзи ҳақ деб билган мақсад йўлида миллат келажаги учун курашганларини ўзида гавдалантиради.

Адабиётлар

1. Байнштейн О.Л. Западноевропейская средневековая историография. – М. –Л. 1964;
2. Бартольд В.В. Новый источник по истории Хорезма. Соч. Т.VIII. –М.:Наука, 1973.–С.578.
3. Бобожон Санойи “Маъориф ун-насаб”. Қўлёзма. Германия. (Staatsbibliothek zu Berlin).
4. Norden E. Die antike Kunstprosa. Bd 1–2, Lpz. 1898; Bury J.B. The ancient Greek historians, N.Y., 1909; Peter H. Wahrheit und Kunst.
5. Н.Шодмонов. «Шоҳиду-л-иқбол» – адабий манба. Т.: Фан, 2009, 38-б.
6. Рензов Б.Г. Французская романтическая историография. – М. – Л. 1964
7. Шакирова Ш. Бобожон Санойининг фалсафий-ирфоний қарашларига доир асарлари. Шарқшунослик. Тошкент: ТошДШИ, 2006. №1. 145-148 б.; Бобожон Санойининг адабий-ирфоний мероси: филол. Фанлари номз. ... Дисс. Тошкент, 2018.
8. Hofman H.F. Turkish Literature: A Bio-Bibliographical Survey: Section III. Part 1. – Vol. 5. Utrecht, the Library of the University of Utrecht, 1969. –P.163.

² Байнштейн О.Л. Западноевропейская средневековая историография. – М. –Л. 1964; Рензов Б.Г. Французская романтическая историография. – М. – Л. 1964; Norden E. Die antike Kunstprosa. Bd 1–2, Lpz. 1898; Bury J.B. The ancient Greek historians, N.Y., 1909; Peter H. Wahrheit und Kunst. Geschichtsschreibung und Plagiat im klassischen Altertum. Lpz. –В., 1911; Fueter E., Geschichte der neueren Historiographie, 3 Aulf., Münch. – В. 1936.

³ Н.Шодмонов. «Шоҳиду-л-иқбол» – адабий маъно. Т.: Фан, 2009, 38-б.